

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 347.965(477)

ДУРНОВ Є.С.

**ДОЗВІЛ НА ЗАНЯТТЯ АДВОКАТСЬКОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОРІЧЧЯ**

У статті автором досліджуються питання надання дозволу на заняття адвокатською діяльністю за законодавством Російської імперії другої половини ХІХ сторіччя, розглянуті деякі питання кадрового забезпечення адвокатури.

Ключові слова: адвокат, адвокатура, судова реформа, кадри адвокатури, адвокатський іспит.

В статье автором исследуются вопросы предоставления разрешения на занятие адвокатской деятельностью по законодательству Российской империи второй половины XIX века, рассмотрены некоторые вопросы кадрового обеспечения адвокатуры.

Ключевые слова: адвокат, адвокатура судебная реформа, кадры адвокатуры, адвокатский экзамен.

In the article the author investigates the issues of granting permission to practice law in accordance with the legislation of the Russian Empire of the second half of the nineteenth century, some issues of staffing of the advocacy are considered.

Key words: lawyer, advocacy, judicial reform, lawyer's staff, lawyer's exam.

Російська адвокатура своєю появою завдячує ліберально-демократичній судовій реформі 1864 р., яка в комплексі з іншими реформами проводилась за імператора Олександра ІІ. Замість неосвічених і напівграмотних стряпчих дорога в адвокатуру відкрилась для прогресивно налаштованих, високопрофесійних юристів, об'єднаних у самоврядну організацію. Згодом структурно адвокатура почала включати дві категорії осіб. Адвокатами вищої категорії були присяжні повірені, які об'єднувались у корпорацію по округах судових палат. Слово «присяжний» означало «пов'язаний присягою», тобто той, хто зобов'язався чесно і сумлінно виконувати покладені на нього обов'язки, поважати суд і владу. А «повірений» – це особа, яка офіційно мала діяти від імені довірителя, представляти його права і захищати інтереси.

Безпосереднім формуванням професійного адвокатського корпусу в Російській Імперії займалися РПП. «Турбуючись про те, щоб цей стан являв собою запоруку моральності, знання й чесності переконань, а також для того, щоб він приніс усю передбачувану й очікувану від нього користь, закон з особливою строгістю поставився до порядку добору осіб, які могли б отримати таке звання» [1, с. 1].

Право на отримання звання присяжного повіреного мали лише ті особи, які відповідали закріпленим у законі позитивним умовам. У ст. 354 УСУ зазначалося, що присяжними повіреними могли бути особи, які мали атестати університетів чи інших вищих навчальних закладів про закінчення курсу юридичних наук. Вводилось також поняття стажу, який розумівся на той час двоєко: або як служба не менше п'яти років на посадах, що дають навички здійснення судочинства, або як спеціальна підготовка під керівництвом присяжних повірених як їх помічників – теж протягом п'яти років. Обов'язковою умовою для отримання статусу присяжного повіреного було досягнення особою віку не менше двадцяти п'яти років [2]. Усі ці вимоги встановлювалися

© ДУРНОВ Є.С. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри історії держави та права (Національна академія внутрішніх справ)

для усунення з юридичної практики професійно непридатних стряпчих і ходатаїв і, як наслідок, створення нової, професійної, на зразок західноєвропейської організації адвокатури в особі присяжних повірених [3, с. 353].

Щодо стажу кандидата у присяжні повірені, то для порівняння необхідно звернути увагу на те, що відповідно до ст. 203 УСУ для призначення на посаду члена окружного суду вимагався стаж лише три роки. І це свідчило про те, що укладачі Статутів приділяли велике значення якості юридичної допомоги, що надавалась присяжними повіреними. Проте встановлений законом п'ятирічний строк практичної підготовки ради повірених вважали надто тривалим і неодноразово звертались до влади із проханнями про його скорочення. Із цього приводу К. Арсен'єв писав: «Скорочення строку є можливим, оскільки досвід і знання ростуть пропорційно не з кількістю років, проведених у відомому званні, а з числом і характером справ, які проходять через руки кандидата у присяжні повірені, з працею, що витрачається ним на вивчення своїх обов'язків» [4, с. 18]. Але вказані звернення залишались без уваги.

Оскільки ліберально-демократичні реформи, зокрема, й судова носили обмежений характер, тому вони закріплювали відносну свободу адвокатської професії, яка полягала ось у чому: в адвокатуру допускалися не всі бажані, а лише за наявності позитивних умов, що визначені в законі. Держава, допускаючи до зайняття адвокатською діяльністю лише осіб, які наділені високими розумовими та моральними якостями, гарантувала рівною мірою як правильне здійснення правосуддя, так і забезпечення інтересів приватних осіб. Відносна свобода професії призводила до необмеженої конкуренції в адвокатському середовищі, а конкуренція примушувала їх з більшою уважністю і сумлінністю ставитися до своїх обов'язків. З іншого боку, конкуренція здешевлювала адвокатську працю і робила юридичний захист більш доступним малозабезпеченим клієнтам [5, с. 12].

Після проведення правової реформи в Російській імперії відчувалась нестача адвокатських кадрів. У зв'язку з цим з 19 жовтня 1865 р. до лав присяжних повірених стали прийматися також особи, які закінчили вищі навчальні заклади, якщо вони прослужили чотири роки у судовому відомстві або ж займалися не менше п'яти років веденням справ у судових місцях як повірені та особи, які закінчили курс у вищих навчальних закладах, хоча й не на юридичному факультеті, або ж особи, які не отримали освіти у вищих навчальних закладах, якщо вони прослужили у судовому відомстві не менше п'яти років і протягом цього часу обіймали не менше року посаду секретаря Сенату, або інші посади не нижче VII класу, перебуваючи на яких могли отримати практичні навички щодо здійснення та вирішення судових справ [6, с. 2–3]. Але практика одночасного застосування положень двох актів діяла лише до 1871 року, коли Мініюст розпорядився припинити дію полегшувальних правил, встановлених ст. 44 Положення від 19 жовтня 1865 р. [7, с. 124]. Перших 27 присяжних повірених у Росії було затверджено 17 квітня 1866 р., у день урочистого відкриття нових судів [8, с. 49]. Згодом присяжні повірені повинні були повністю відповідати вимогам ст. 354 УСУ.

У Статутах було встановлено перелік осіб, які не могли стати присяжними повіреними. Закріплювалося вісім категорій можливих претендентів в адвокати, які не допускалися до стану [9, с. 31]. Серед них особи, які не досягли двадцятип'ятирічного віку; іноземці; особи, які займали посади на державній службі, та ті, що займали виборні посади, за винятком осіб, які обіймали почесні чи громадські посади безоплатно; оголошені боржниками чи банкрутами; зганьблені [10, с. 13–14]. Крім того, укладачі Статутів настільки ревно оберігали незалежність стану присяжних повірених, що заборонили його членам брати на себе будь-які інші обов'язки, пов'язані з державною службою. Підставою для цього була необхідність заснувати стан присяжних повірених з осіб, абсолютно незалежних за своїм статусом від будь-якого адміністративного керівництва. І дійсно, така залежність є украй небажаною. Так, будучи чиновником якої-небудь адміністративної установи, присяжний повірений міг отримати від свого керівника розпорядження, виконання якого могло легко поставити повіреного в суперечність з його переконаваннями. Ця заборона не поширювалась на осіб, які обіймали почесні чи громадські посади безоплатно. Хоча в законі не надався перелік посад, які визнавалися почесними, але на думку РПП, суспільно корисна робота із надання допомоги бідним та нужденним без отримання винагороди і мала розцінюватись як почесна [11, с. 52–53, 55]. Професори вищих навчальних закладів також не допускалися до стану присяжних повірених, оскільки прирівнювались до чиновників, які підпорядковані своєму керівництву. Укладачі Статутів були переконані: якщо професор, замість того, щоб слідкувати за успіхами науки, готуватися до читання лекцій й удосконалювати систему викладання, буде займатися участю в судових справах як присяжний повірений, то він буде не в змозі задовольнити потреби студентів в університеті [1, с. 27–28].

Вважаємо помилковою заборону розробників Статутів щодо поєднання викладацької і адвокатської діяльності, адже діяльність практикуючого викладача, який володіє не лише теоретичними, а й практичними знаннями в сфері застосування права дозволить сформулювати у майбутніх фахівців практико-орієнтоване сприйняття явищ державно-правової дійсності, а не лише теоретичне їх розуміння. Прикладом тому є сучасна діяльність адвоката кандидата юридичних наук, доцента кафедри організації судових та правоохоронних органів Національного університету «Одеська юридична академія» Н. Бакаєвої, яка вдало поєднує викладацьку діяльність з адвокатською практикою. Завдяки цьому їй вдалося успішно вирішити низку справ, виховати плеяду досвідчених фахівців своєї справи, взяти активну участь у роботі органів адвокатського самоврядування.

Для осіб нехристиянського віросповідання вступ у присяжні повірені було ускладнено і обмежено низкою додаткових умов, і прийнято їх могло бути лише з дозволу Міністерства юстиції. Боротьба, яка була спрямована на недопущення до числа присяжних повірених осіб нехристиянського віросповідання, передусім євреїв, привернула до себе суспільну увагу. У «Журналі цивільного і кримінального права» відстоювалася така думка щодо збільшення числа євреїв в адвокатурі: «... євреї створили негативну репутацію адвокатурі, але саме вони є найбільш талановитими, уважними адвокатами, що усіма засобами відстоюють інтереси довірителя. Але невже росіяни винні, що історичні причини завадили виробити в них спритність і, що конкуренція з євреями для них є небезпечною і навіть просто неможливою» [8, с. 72].

Низка обмежень щодо заняття адвокатською діяльністю стосувалась і жінок, які не могли бути присяжними повіреними та їх помічниками. Їм також заборонялося відвідувати лекції з права в університетах і, як наслідок, жінки не могли отримати юридичної освіти, що було основною вимогою до кандидата у присяжні повірені. Що ж стосується приватних повірених, то спочатку у ставленні до осіб жіночої статі жодних законодавчих обмежень не існувало. Тому в окремих судових округах Росії були випадки отримання жінками свідоцтв приватного повіреного. Так, приватними повіреними у Томську була Армаулова, в Іркутську – Кічєєва, в Казані, Нижньому Новгороді – Кузьміна [12, с. 146]. Загалом заборона вступу до присяжних повірених жінок була очевидним напівфеодалним пережитком і дискримінацією за статеву ознакою. Для її розуміння слід сказати, що на теперішній час в Україні жінки активно займаються адвокатською діяльністю, без будь-яких обмежень. Рівень їх професійної майстерності був доволі високим, вони на паритетних засадах конкурували з адвокатами-чоловіками, інколи перевершували їх.

Другу, нижчу, категорію адвокатури становили приватні повірені. Під приватною адвокатурою розумілося «виконання адвокатських функцій особами, які не входять до корпорації адвокатів» [13, с. 56]. Дефіцит кваліфікованих кадрів призвів до появи інституту приватних повірених, і, як стверджував І. Фойницький створювався «для відмежування населення від ходотаїв, діяльність яких ніким не контролювалась» [14, с. 525].

Правовий статус приватних повірених регулювався «Правилами про осіб, які мають право бути приватними повіреними у судових справах», затвердженими 25 травня 1874 р. Приватні повірені діяли при мирових та повітових з'їздах, окружних судах і судових палатах. На відміну від присяжних повірених, до приватних повірених закон не пред'являв ніяких особливих вимог, не вимагалася вища освіта і надавати правову допомогу вони мали право лише в тих судах, до яких були приписаними [15, с. 15–17].

Особа, яка бажала стати приватним повіреним, мала подати прохання відповідному суду з додатком документів, що засвідчували її особу, і заявою про відсутність перешкод, передбачених ст. 246 СЦС [16, с. 11]. На рішення про відмову могла бути подана скарга особою, якій відмовлено у прийнятті до стану приватних повірених, або протест прокурора до вищестоящего суду.

При підготовці правил, що стосувалися приватних повірених, передбачалося, що вони займатимуться лише цивільними справами. Але у подальшому, керуючись положенням ст. 565 СКС, приватні повірені були уповноваженими і на ведення кримінальних справ [10, с. 21].

Отже, поряд із присяжними повіреними, людьми, з належною теоретичною і практичною підготовкою, утворився особливий стан судово-патентованих адвокатів, які у більшості випадків або мали первинні ознаки юридичної підготовки, або взагалі не володіли елементарними засадами і поняттями права і судочинства. При цьому вони претендували на статус присяжних повірених і ставили перед своїми клієнтами настільки високі вимоги, зокрема, щодо розміру гонорару, на які навряд чи зважувалися кращі з присяжних повірених [17, с. 104]. Таким чином, утворення інституту приватних повірених вело до зниження загального рівня адвокатури.

Порядок вступу до лав присяжних повірених у дореволюційній Росії передбачав зазначення у проханні обране кандидатом місце проживання. До заяви додавалися необхідні документи, що підтверджували відповідність кандидата вимогам, установленим для вступу до стану присяжних повірених. У тих округах, де не було рад, заяви про прийняття до числа присяжних повірених подавалися до окружного суду. Стаття 380 УСУ надала раді право при розгляді документів, поданих кандидатом у повірені, враховувати «усі відомості, які визнає важливими» та відмовляти у прийомі до присяжної адвокатури особам, які не відповідали високим моральним якостям, тобто закон надавав право раді проводити «моральну» оцінку кандидата, шляхом збирання даних про нього. Водночас Урядуючий Сенат роз'яснив, що рада не має права мотивувати свою відмову у прийнятті до стану присяжних повірених на підставі так званих неформальних підстав [18, с. 40].

На підставі норм, закріплених в указаній статті, ради, враховуючи дані про моральні якості особи, часто відмовляли у прийнятті до стану тим, відносно кого мали відомості про непристойну поведінку, незважаючи на те, що такі особи формально відповідали всім вимогам, закріпленим у законі. «Лише за 1866–1873 рр. Санкт-Петербурзька рада відмовила у прийомі двадцяти чотирьох особам на підставі їх моральної характеристики» [9, с. 48].

Підтримуючи необхідність у практичній підготовці осіб, які бажають вступити до стану адвокатури, С. Васьковський ще в XIX ст. писав: «Університет дає лише теоретичну підготовку, тому що він готує не адвокатів, а юристів взагалі. Тому дозволити займатися адвокатською діяльністю усім юристам з університетською освітою буде рівнозначним тому, щоб дозволити особам, що закінчили математичні факультети, право будувати нарівні з інженерами мости і залізні дороги» [5, с. 16].

До відбору кадрів помічників присяжних повірених у РПП ставились доволі відповідально, і зважали на необхідність поповнення стану не лише професіоналами своєї справи, а й високоморальними людьми. Такі вимоги знайшли своє втілення в Положенні про організацію стану помічників присяжних повірених, прийнятому Московською РПП.

Ще автори Судових статутів розуміли, що комплектування корпусу професійних адвокатів буде відбуватися в основному «з нуля», а тому передбачили обов'язкове стажування для майбутніх членів корпорації. Запозичивши досвід зарубіжних країн, російський законодавець утворив інститут помічників присяжних повірених, основним завданням якого було професійне стажування адвокатів [8, с. 17]. За імперським законодавством інститут помічника включав у себе і підготовку до майбутньої професії присяжного повіреного і, власне адвокатську діяльність, оскільки з часом помічники присяжних повірених діяли як представники і захисники в судах. Але Статути 1864 р. не визначили ані статусу цього інституту, ні віковий, освітній ценз, трудовий стаж, права й обов'язки помічників, про яких у Статутах навіть не згадувалося [9, с. 32]. Дану прогалину на своєму рівні долали адвокатські корпорації, коли розробляли правила, що стосувалися помічників присяжних повірених.

У дореволюційній Росії отримання статусу помічника присяжного повіреного відбувалося після його прийняття на цю посаду. Організацією прийому займалась РПП. Адвокат, до якого прикріплювався помічник, мав написати відповідну заяву. Зазвичай такі прохання не зустрічали відмови. Спочатку кількість помічників, що стажувалися в одного присяжного повіреного, не було визначено. Проте, пізніше столичні ради стали обмежувати число стажистів [19, с. 147]. Можна підсумувати, що згодом, спираючись на набутий досвід, РПП визначила більш суворі вимоги до кандидатів у помічники присяжних повірених.

25 травня 1874 р. змінився статус помічників присяжних повірених. Закон зрівняв їх з приватними повіреними і поставив їх у неоднозначне становище: з одного боку, згідно із ст. 354 Урядження судових установ вони, будучи кандидатами в адвокати, мали займатися практикою під керівництвом присяжного повіреного, а з іншого, – щоб вести справи в судах, вони фактично ставали приватними повіреними. При цьому вони були під керівництвом і присяжного повіреного; і ради; і суду, який видавав свідоцтво; і Міністерства юстиції, яке мало право усувати їх від ведення справи.

Список використаних джерел:

1. Вертеловский А. Реформы Александра II. Исторический очерк. Харьков: Университетская типография, 1880. 46 с.
2. Отчет совета присяжных поверенных округа Московской судебной палаты за 1899–1900 гг. *Правила адвокатской профессии в России. Опыт систематизации постановлений советов присяжных поверенных по вопросам профессиональной этики* / сост. А. Н. Марков. М.: Статут, 2003. 382 с.
3. Положение о введении в действие Судебных Уставов 20 ноября 1864 г., высочайше утвержденное Императором 19 октября 1865 г. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе*. СПб., 1867. Т. 40. № 42587.
4. Арсеньев К. К. Заметки о русской адвокатуре. Обзор деятельности Санкт-Петербургских советов присяжных поверенных за 1866–1874 г.: в 2 ч. СПб.: Типография В. Демакова, 1875.
5. Васильковский Е. В. Будущее русской адвокатуры. СПб.: Издание Н. К. Мартынова, 1893. 24 с.
6. Марков А. Н. *Правила адвокатской профессии в России*. М.: Типогр. О. Л. Сомовой, 1913. 433 с.
7. Цуков Е. А. *Философские аспекты правозащитной деятельности в истории государства российского*. М.: Новая юстиция, 2008. 288 с.
8. Геворгиз А. А. *Присяжная адвокатура по судебным уставам 1864 года и ее опыт для современной адвокатуры*: дис. ... канд. юрид. наук. М., 2009. 194 с.
9. Гриненко А. В., Костанов Ю. А., Невский С. А. *Адвокатура в Российской Федерации*. М.: ТК Велби, изд-во «Проспект», 2005. 208 с.
10. Флейшиц Е. О женской адвокатуре. *Право: Еженедельная юридическая газета*. 1910. № 2–3. Стб. 146.
11. Птицын В. В. *Древние адвокаты и наши присяжные цистероны*. СПб.: Типо-литография И. В. Цветкова, 1894. 182 с.
12. Чечина Н. А. Представительство в гражданском судопроизводстве. *Правоведение*. 1989. № 6. С. 56.
13. Нисселович Л. Н. *Наша присяжная адвокатура и колыбель ее недостатков*. СПб.: Тип. О. К. Котовича, 1881. 147 с.
14. Цыпкин П. С. *Свод законоположений о присяжной и частной адвокатуре с разъяснениями по решениям Правительствующего сената, с извлечениями из законодательных материалов и проекта новой редакции Учреждений судебных установлений и с приложением программ испытаний на звание частного поверенного при мировых и общих судебных установлениях*. Петроград: Законоведение, 1916. 136 с.
15. Устав гражданского судопроизводства. URL: <http://www.knigafund.ru/books/96703/read#page1>
16. Табашников О. О ходатаях по крестьянским делам. *Журнал гражданского и уголовного права*. 1883. № 2. С. 1–20.
17. Немытина М. В. *Пореформенный суд в России: деформация основных институтов 1864 г.* *Правоведение*. 1991. № 2. С. 101–105.
18. Бородин Д. Н. *Исторический очерк русской адвокатуры*. Петроград: Петроградская коммерческая типо-лит., 1915. Ч. 1. 101 с.
19. Святоцька В. О. *Інститут присяжних повірених на території України за Судовими статутами 1864 р.* *Право України*. 2009. № 8. С. 147–153.